

ՄԵՐ ԶԵՌԱԳՐԱԿԱՆ ԿՈՐՈՒՍՏՆԵՐԸ*

Կեսարիան իր շրջակայքով հարուստ էր վանքերով ու եկեղեցիներով և գրչագրերով: Կեսարիայի Ս. Դանիելի վանքը հնուց ունեցել է թանկագին սպասներ, արժեքավոր անոթներ և մագաղաթյա ձեռագրեր, սակայն դարերի ընթացքում տեղի ունեցած իրարհաշորդ արհավիրքներին նրանք ոչնչացել են¹⁵⁴, Բացի դրանից, Կեսարիայից ևս որոշ թվով ձեռագրեր դեռ 19-րդ դարի վերջերից սկսած տեղափոխվել են արտասահմանյան դանադան մատենադարաններ: Օրինակ՝ Վիեննայի Մխիթարյան մատենադարան 1895 և 1896 թվականներին Կեսարիայից մուտք են գործել 6 ձեռագրեր, մեծ մասամբ բանասեր Հ. Գր. Գալեմբյարյանի ջանքերի շնորհիվ¹⁵⁵:

Կեսարիայի և շրջակա վայրերի ձեռագրերի ուսումնասիրությանը զբաղվել է ժրաջան, ձեռագրագետ Տրդատ եպիսկոպոս Պալյանը, որը Կեսարիայի իր առաջնորդության շրջանում (1887—1911 թթ.) խնամքով ցուցակագրել էր մեծ թվով ձեռագրեր: Սակայն ցավով պետք է նշել, որ նրա հիշյալ նկարագրությունների միայն փոքր մասը հաջողվեց հանձնել տպագրության: Եվ այսպես, Տրդատ եպիսկոպոս Պալյանը իր կենդանության օրոք հնարավորություն ունեցավ հրատարակելու Կեսարիայի և նրա շրջակայքին վերաբերող իր կողմից կազմված հետևյալ ձեռագրացուցակները. Կեսարիայի Ս. Սարգիս վանքի ձեռագրացուցակը (12 ձեռագրե-

րի նկարագրությամբ)¹⁵⁶, Կեսարիայի Ս. Աստվածածին և Գըրջեհիրի Ս. Գևորգ եկեղեցիների ձեռագրացուցակը (27 ձեռագրերի նկարագրությամբ)¹⁵⁷, Թալասի (3 ձեռագիր)¹⁵⁸, ինչպես նաև Կեսարիայի վիճակի՝ էվերեկի, Թալասի, Թավլուսունի, Պալակասի, Նիրդեի, Տարսիախի և Մունճուսունի ձեռագրացուցակը (37 ձեռագրերի նկարագրությամբ)¹⁵⁹: Միայն վերջերս է, որ Վիեննայի «Հանդես ամսօրեայ»-ում և ասլա առանձին, լույս տեսավ նույն հեղինակի կազմած Կեսարիայի Ս. Կարապետ վանքի և մասամբ Ս. Դանիել վանքի ձեռագրացուցակը (48 (44+4) ձեռագրերի նկարագրու-

* Շարունակված «Էջմիածին» ամսագրի 1965 թվականի Բ—Գ—Դ-ից, Ե—Զ—Է-ից և 1966 թ. Ը-ից:
¹⁵⁴ Կր. ա. քն. Կայլայան (Հովիվ Եղմի հայոց), Գիրք Ելից Հայոց, Բեյրութ, 1955, էջ 110:
¹⁵⁵ Տե՛ս 2. Հ. Տալյան, Ցուցակ... № 465, 2. Հ. Ոսկյան, Ցուցակ... № 696, 700, 704, 790, 901:

¹⁵⁶ Ցուցակ հայերեն ձեռագրաց ի Թուրքիա, Հատոր Ա. Կեսարիո վիճակ, Տետր Ա. Ցուցակ հայերեն ձեռագրաց Սուրբ Սարգսի վանուց ի Կեսարիա, կազմեց Տրդատ վրդ. Պալյան, առաջնորդ հայոց Կեսարիո, Կ Պոլիս, 1892:
¹⁵⁷ Ցուցակ հայերեն ձեռագրաց ի Թուրքիա, Հատոր Ա. Կեսարիո վիճակ, Տետր Բ. Ցուցակ հայերեն ձեռագրաց Սուրբ Աստվածածնա եկեղեցվուն Կեսարիո և Սուրբ Գևորգ եկեղեցվուն Գըրջեհիրի, կազմեց Տրդատ վրդ. Պալյան, առաջնորդ հայոց Կեսարիո, Կ Պոլիս 1893:
¹⁵⁸ Տրդատ վրդ. (Պալյան), Ցուցակ հայերեն ձեռագրաց ի Թալաս (Թեմ Կեսարիո), «Արևելյան մամուլ», Զմյուռնիա, 1897, էջ 615—619, 745—747:
¹⁵⁹ Տրդատ եպս. Պալյան, Ձեռագիրք Կեսարիո վիճակին վանօրէից, սուրբ եկեղեցաց և անհատից սեփական, «Լոյս», Կ. Պոլիս, 1905, էջ 286—288, 516—519, 661—664, 776—778, 827—828, 967—971, 1138—1140, 1249—1251, 1906, էջ 143—144, 333—336, 479—480, 645—648, 910—911, 934—936, 1030—1032, 1101—1103, 1127—1128, 1200:

թյամբ)¹⁶⁰։ Այսպիսով մինչև այժմ լույս են տեսել Պալյան եպիսկոպոսի գրչին պատկանող և Կեսարիային ու նրա շրջանին վերաբերող միայն 127 ձեռագրերի նկարագրություն։

Կեսարիայի մեր ձեռագրական ժառանգության քանակի վերաբերյալ ևս դժբախտաբար ճշգրիտ տեղեկություններ չեն պահպանվել։ Սակայն եթե նկատի ունենանք այն հանգամանքը, որ Տ. Լպ. Պալյանը 1892 թվականին նախաձեռնելով կազմել Թուրքիայի հայերեն ձեռագրերի ցուցակը, նրա առաջին հատորը տրամադրել էր Կեսարիայի վիճակի ձեռագրերին և այն կարծիքն էր հայտնել, որ այդ հատորը բաղկանալու է 15 տետրերից, այսինքն. «Կեսարիո վիճակին ամբողջ ձեռագիրք Ա. հատորն պիտի կազմեն 15 տետրներն բաղկացյալ»¹⁶¹, ապա մեզ մոտավոր շափով պարզ կլինի, թե հեղինակը ինչպիսի օգտակարելի թվով ձեռագրեր էր նպատակ ունեցել նկարագրել Կեսարիայից։ Հիշյալ տետրերից Պալյանին վիճակվեց հրատարակել միայն երկուսը, ուր նկարագրված է մի վանքում և երկու եկեղեցիներում պահված 39 ձեռագիր, այն ինչ նախատեսված հաջորդ 13 տետրերի հետ Կեսարիայում և նրա շրջակայքում նկարագրելի ձեռագրերի ընդհանուր թիվը ամենայն հավանականությամբ պետք է կազմեր առնվազն շուրջ 700 ձեռագիր։ Մեր ասածը ապացուցող կարևոր կո վանքներ են հանդիսանում հետևյալ փաստերը։ Պալյանը երբ 1888 թվականին բացեց Կեսարիայի Ս. Կարապետ վանքի վարժարանը, նրան կից հաստատեց նաև մատենադարան, թանգարան, ուր հավաքեց 160 ձեռագիր մատյան և բաղմամբիվ հնություններ, մասամբ վանքից առնելով և մասամբ յուր սեփական աշխատություններով ձեռք բերելով¹⁶²։ Պալյանը, ինչպես տեսանք, իր հատորի յուրաքանչյուր տետրը հատկացնում էր որևէ մի վանքի և կամ եկեղեցու ձեռագրական ժառանգության նկարագրությանը, ուստի իր նախատեսած տետրերից մեկին էլ պիտի նվիրեր Ս. Կարապետի մեծ թվով ձեռագրերին։ Այսպիսով պետք է հետևեցնել, որ Կեսարիայում և նրա շրջանում գտնված ձեռագրերի

թիվը կարող էր նույնիսկ ավել լինել, քան մեր վերևում ննթագրած 700-ը։ Այդ անվիճելի կերպով ապացուցվում է նաև Տ. Եպ. Պալյանի կողմից դրված հետագա տողերով. նա գրում է, որ բացի Ս. Կարապետի 160 ձեռագրերի նկարագրությունը բովանդակող իր կազմած ցուցակից, ինքը կազմել է նաև մյուս վանքերի և վիճակի բոլոր եկեղեցիների և անհատների մոտ գտնված ձեռագրերինը, որոնք իր ասելով. «500 հատե ավելի են...»¹⁶³։

Այսպիսով, 1921 թվականին, երբ Պալյանը վերոհիշյալ տողերն էր գրում, իր մոտ դեռևս անտիպ վիճակում կային Կեսարիային վերաբերող 660-ից ավելի ձեռագրերի նկարագրություններ, և որին եթե գումարելու լինենք մինչ այդ նրա կողմից հրատարակված և դարձյալ Կեսարիային և նրա շրջակայքին վերաբերող 79 ձեռագրերի նկարագրությունները, ապա պարզ կդառնա մեզ համար, որ հեղինակը մինչև եղևոնը հիշյալ վայրերում տեսել և նկարագրել էր ավելի քան 700 ձեռագրեր։

Ահա մեծ թիվ կազմող Կեսարիայի այդ ձեռագրական հարստությանը 1915 թվականին վիճակված ճակատագրի մասին է, որ մենք ոչինչ չգիտենք։ Պալյանը, Կեսարիայի առաջնորդական պաշտոնից հետո, 1911—1922 թթ. անց էր կացրել Զմյուռնիայի մոտ գտնվող Մանիսա քաղաքում՝ մի տեսակ մենություն մեջ, սակայն անխոնջ կերպով միշտ աշխատել էր ծառայել հայ բանասիրությանը։ Ահա այդտեղ է, որ նա սրտի մեծ կսկիծով սև լուրեր էր ստացել Կեսարիայից, և իր բարեկամներից մեկին գրած նամակում նա հայտնում էր դառնությամբ հետևյալը. «Կեսարիո շորս վանքերն ալ ավերակի վերածված են, այժմ չեն գիտեր, որ այդ ամեն վանորներից ու եկեղեցյաց ձեռագրերն են ի՞նչ եղած են, փճացած են, թե այլուր փոխադրված են»¹⁶⁴։

Գարեղին Ա. կաթողիկոս Հովսեփյանցը Կեսարիայի ձեռագրերը ևս համարում է ոչնչացած Անկյուրիայի և Արմաշի մեր ձեռագրական ժառանգությունների նման, և այդ բոլորի մասին նշում է իբրև հաղարավոր հատորներից կազմված մեծ ժողովածուներ¹⁶⁵։

Կեսարիայի պատմության բաղմամբում և բաղմամբաստակ հեղինակ Արշակ Արյույանյանը ես գրում է, որ վերջին աղետի ժամա-

¹⁶⁰ Տրդատ Լպս. Պալյան, Ցուցակ հայերեն ձեռագրաց վանուց Ս. Կարապետի և Ս. Դանիելի ի Կեսարիա, Վիեննա, 1963։ Տե՛ս նաև «Հանդէս ամսօրեայ», 1959, էջ 253—274, 421—443, 540—551, 1960, էջ 81—99, 241—267, 416—435, 537—550։

¹⁶¹ Ցուցակ հայերեն ձեռագրաց ի Թուրքիա, հտ. Ա. Տետր Ա... էջ 7։

¹⁶² Հ. Ն. Ակիլյան, Տրդատ եպիսկոպոս Պալյան..., «Հանդէս ամսօրեայ», 1923, էջ 550։

¹⁶³ Նույն տեղում, էջ 555։

¹⁶⁴ Նույն տեղում։

¹⁶⁵ Իսուրկին Ա. կաթողիկոս. Դեպի լույս և կյանք... էջ 319։

նակ զո՛ւ: Են գնացել նաև Կեսարիայի ձեռագիրներին մեծ մասը¹⁶⁶: Սակայն Կեսարիան միայն իր ձեռագրական ժառանգությունը չկորցրեց...:

Եթե Անկյուրիայի և Արմաշի ձեռագրերի մեծ մասի կորուստը ամենադուրս չափով մեղմվում է նրանց գիտական նկարագրությունները պարունակող ձեռագրացուցակների փրկությունը և վերջերս էլ նրանց հրատարակությունը, ապա ցավով պետք է նշել, որ Կեսարիային բոլորովին այլ բախտ վիճակվեց: Ինչպես նշվեց, Կեսարիայի ավելի քան 700 ձեռագրերից միայն 127 գրչագրերի նկարագրությունն է, որ հրատարակված լինելու շնորհիվ, մատչելի դարձավ բանասիրությանը, իսկ ձեռագրերի ճնշող մասի նկարագրությունները, որոնք դարձյալ կազմվել էին Տրդատ եպոս. Պալյանի կողմից, 1922 թվականին Զմյուռնիայի աղետի ժամանակ բախտակից եղան իրենց մայր ձեռագրերին և անցան անէություն գիրկը...:

Դիպվածի բերմամբ է, որ փրկվեց Պալյանի անտիպ գործերից միայն Կեսարիայի Ս. Կարապետի վանքի ձեռագրացուցակի փոքր մասը, քանի որ հեղինակը հիշյալ ձեռագրացուցակի միայն 44 ձեռագրերի նկարագրությունն էր կարողացել ուղարկել 1922 թվականին Զմյուռնիայից Չ. Ն. Ակիբյանին, «Հանդես ամսօրեայ-ում տպագրելու համար, և սուղափայտի համար խոստացել էր ուղարկել ոչ միայն սույն ցուցակի հաջորդ մասերը, այլև Կեսարիայի և ջրջակայքից իր նկարագրած ավելի քան 500 գրչագրերի ձեռագրացուցակները¹⁶⁷: Սակայն տարաբախտաբար շատ շուտով նույն Զմյուռնիայում ձեռագրերի անխոնջ խուզարկուհի հարուստ վաստակի իր բոլոր անտիպ ձեռագրացուցակների հետ քեմալական զորքերի կողմից կորսության մատնվեցին:

Վերջերս «Հանգես ամսօրեայ»-ում և ապա առանձին դրքով Տրդատ եպոս. Պալյանի կազմած Կեսարիայի Ս. Կարապետ վանքի հիշյալ ցուցակի փրկված մասի հրատարակումը, ոչ միայն հարգանքի մի տուրք է մատուցված այն կազմող ժրջան հոգևորականի հիշատակին, այլև կարևոր մի նպաստ Կեսարիայում մեր կորցրած ձեռագիր մեծ թվով գանձերի գեթ մի մասի արժեքը ճանաչելու առումով:

Ի դեպ, պետք է նշել, որ հիշյալ ձեռագրացուցակում Ս. Կարապետի վանքից նկարագրված է 44 գրչագիր, իսկ Ս. Դանիելի վանքից՝ 4 ձեռագիր, սակայն իրականում

նրանցից առաջին ժողովածուի թիվը եղել է 160 և կամ նույն Պալյանի մի այլ հոդվածի համաձայն, գրված դեռևս 1894 թ. նույն Ս. Կարապետ վանքում նա դեռ այն ժամանակ հավաքել էր մոտ 180 կտոր հայերեն ձեռագիր¹⁶⁸, իսկ Ս. Դանիել վանքի ժողովածուն, որի ձեռագրերը ևս 1895 թվականին ցուցակագրված էին նույն Պալյանի կողմից. դարձյալ այն ժամանակ ուներ 85 գրչագիր¹⁶⁹. Պետք է դիտել, որ հիշյալ ժողովածուները մինչև 1915 թվականը կարող էին և աճել: Այսպիսով, հիշյալ ձեռագրացուցակի լույս ընծայումը միայն մի փոքր նմուշ է հանդիսանում Կեսարիայի ձեռագրերով հարուստ երկու վանքերում երբեմն պահպանված մեր ձեռագրական հարուստ ժողովածուներից: Նույն ժամանակ անհրաժեշտ ենք գտնում ասելու, որ անգամ մինչև 1915 թ. Պալյանի կողմից ղանաղան առիթներով հրատարակված ձեռագրացուցակներում կան այնպիսիները, որոնք շատ հնուց են խնդրո առարկա եղող ժողովածուի լրիվ պատկերը արտահայտելուց: Այգպիսիներից է, օրինակ, Կեսարիայի Մունճուսուն գյուղի Եկեղեցու ձեռագրերի նկարագրությունը՝ եթե 1906 թ. Պալյանը Մունճուսունի եկեղեցուց նկարագրել է միայն 7 գրչագիր, ապա դեռ 1895 թվականին նույն Պալյանը նշում էր, որ նույն գյուղի Եկեղեցու գրադարանը ուներ «Երեսնի չափ հայերեն հին ձեռագիրներ»¹⁷⁰: Ընդհանրապես Կեսարիային և նրա շրջակայքին վերաբերող հրատարակված ձեռագրացուցակները և այդ վայրերում երբեմն պահված ձեռագրերի մասին մեր ունեցած տեղեկությունները մեղ պատկերացում են սույնիս, թե ինչպիսի մեծ թվով արժեքավոր ձեռագրեր են կորցրել նաև Կեսարիայում: Մեր հոդվածի սահմանները մեզ թույլ չեն տալիս նկարագրություններով հայտնի ձեռագրերի նշանակության մասին խոսելու, սակայն Լթե անդամ նկատի ունենանք նրանց միայն հնությունը, դարձյալ նրանք կարող են խոր ակնածանք ազդել մեզ:

Երբեմն Կեսարիայի Ս. Սարգիս վանքում էր պահվում 1187 թվականին Հոռոմոսի վանքում Հովհաննես երեցի կողմից ընդօրինակված Բարսեղ Կեսարացու «Ճառք յաղագս վեցարեցից» գործը, որը գրված էր յուրահատուկ մի բոլորագրով¹⁷¹ և անկասկած կարող էր մեծ արժեք ներկայացնել հայ հնագրության համար: Այս ձեռագիրը, սակայն

¹⁶⁸ «Հանգես ամսօրեայ», 1894, էջ 357:
¹⁶⁹ Նույն տեղում, 1895, էջ 65:
¹⁷⁰ Նույն տեղում, էջ 316:
¹⁷¹ Գաբրիել և կարողիկոս, Հիշատակարան... էջ 515—520:

¹⁶⁶ Լ. Այսյուրյան, Պատմություն Հայ Կեսարիո, Բ, Կահիրե, 1937, էջ 1837:
¹⁶⁷ Չ. Ն. Ակիբյան, նույն տեղում:

բացակայում է Տ. Լուս. Պալյանի կողմից 1892 թվականին հրատարակված համանուն վանքի ձևագրացուցակից, հավանաբար այդ ժամանակ այդ ձևագիրը կամ տեղափոխված էր Կեսարիայի մի այլ վանք և կամ տարված էր այլուր: Ս. Կարապետի վանքում էր պահվում 1203 թվականին Վարզան գոչի կողմից Գրապարկում ընդօրինակված մի ավետարան: Ս. Սարգսի վանքում էր գտնվում մի այլ ավետարան՝ գրված 1206 թվականին Ս. Հովհաննու Կարապետի վանքում, Գրիգոր քահանայի կողմից: Գարձալ Ս. Կարապետի սեփականություն էր Գևորգ Լամբրոնացու՝ Մեկնություն Գործոց Առաքելոց աշխատության 1292 թվականի ընդօրինակությունը կատարված Հովհաննես գրչի կողմից նորին անասատում: Կեսարիայում երբեմն գտնվող մեծարժեք ձեռագրերից էր 1274 թվականին Սսում, Կոստանդին գրչի կողմից Օշին մարաջախտի համար գրված ավետարանը, որի հիշատակարանները հրատարակված Պալյանի կողմից մեզ ծանոթացնում են այնպիսի անձնավորությունների և պարագաների հետ, որոնք բացակայում են բազմահմուտ Հ. Ղ. Ալիշանի «Միտուեն»-ից¹⁷²: Եվ վերջապես, կրկնագիր հաղվագյուտ մի գրչագիր, որը Լրկորդ անգամ գրվել էր ժԴ—ժԾ գգ. իսկ հնագույն մասը՝ չրկու տեսակի հայերեն մեարոսյան երկավագրերով և հունարենով¹⁷³, և այլ բաղմաթիվ արժեքավոր ձեռագրեր: Սակայն, ինչպիսի արժեքներ էլ զեռ կային, որոնց անգամ նկարագրությունն իսկ չհասավ մեզ:

Կեսարիայից ոչ հեռու գտնվող Քոմարգան ևս մինչև 1915 թ. ունեցել է իր զրադարանը, ուր պահվում էին 40 ձեռագրեր ու բազմաթիվ տպագիր մատյաններ և մանր գրքեր¹⁷⁴: Տարագրության ժամանակ Գանիել վարդապետը այդ բոլորը արժեք ներկայացնող վավերագրերի հետ սնդուկով թաղել էր, 1915 թվականի արհալիրներից փրկելու հույսով¹⁷⁵: Եվ այսպես ո՛վ գիտի ինչքան թանկարժեք հնություններ մոխրացան հողի տակ, ինչպիսիք ու թաղված էլ մնացին...

1915 թվականին գրքերի քարզ կազմակերպվեց նաև Կեսարիայի մոտակա Էվլեռեկում: Ձեռքի շափ վասնդավոր էին համարվում գրքերն ու պատկերները, հայերից շատերը թուրքերից պաշտպանվելով այրում էին մինչև իսկ ձեռագիր հիշատակարանները,

պարոցի գրադարանը, որոնք տարիների ղոհողությամբ էին ճոխացած: Թաղում էին նկուղներում բացված մասնավոր փոսերի և խոնավ պատերի մեջ: Աղբանոցների մեջ նետված էին էջեր Ահարոնյանից, Վարուժանից, Սիամանթոյից: Մեծ գուրգուրանքով ընդօրինակված ու բարձերի տակ խնամքով պահված ոգևորող բանաստեղծություններ այժմ թուրք Լրեխանների ձեռքին թողնելի էին փոխված¹⁷⁶: Տ. Լուս. Պալյանը էվլեռեկի Ս. Թորոս եկեղեցում իր ժամանակին տեսել և նկարագրել էր 4 ձեռագրեր, բոլորն էլ ավետարաններ, որոնցից հնագույնը գրված էր 1291 թվականին Սսում, Թորոս Կապուկեցի գրչի կողմից¹⁷⁷:

Մուկեմուտուն գյուղում գտնվող Լրեսուն ձեռագրերի մեջ կար ուշագրավ մի ձեռագիր ուր գտնվում էր նաև ձեռագրերի մանրանկարչության գույների բազմաթիվ վերաբերյալ կարևոր մի գրվածք: Բացի ձեռագրերից Կեսարիայի շրջանը հարուստ էր նաև հնատիպ բացառիկ արժեք ներկայացնող մատյաններով: Կեսարիայի Ս. Կարապետ վանքում Պալյանը զեռ 1894 թվականին, բացի ձեռագրերից, հավաքել էր նաև 1000 կտոր տպագիր գրքեր¹⁷⁸: Պալյանի գյուղի ձեռուների քահանայի մոտ և Ս. Կարապետ վանքում Պալյանը գտել էր հայ տպագրության երախայրերից և Հակոբ Մեղապարտի կողմից վեներտիկում 1512—1513 թթ. տպագրված Աղթարբը, Պատարագամատուցը, Ուրբաթագիրքը և Տաղարանը¹⁷⁹, որոնք մրցում են մեր թանկարժեք ձեռագրերի արժեքի հետ, քանի որ աշխարհում մեկ հազիվ մի քանի օրինակ կարելի է այժմ ճարել այդ հնագույն տպագիր գրքերից:

Եվ այսպես Կեսարիան իր շրջանակներով կորցրեց ավելի քան 700 արժեքավոր ձեռագրեր և հաղարների հասնող հնատիպ և հագվադուա տպագիր մատյաններ: Սակայն Կեսարիան մեր ձեռագրական կենտրոնների մեջ 1915 թ. կրեց կրկնակի կորուստ: Նա ոչ միայն կորցրեց իր ձեռագրական հարուստ գանձերը, այլև լուրջան մատնվեցին անգամ նրանց հաղվեմատյանները հանգիստցող ձեռագրացուցակները:

Մենք շատ շնչին տեղեկություններ ունենք Մալաթիայի ձեռագրերի մասին: Ինչպես

172 «Հանդէս ամսօրեայ», 1899, էջ 244—248:
 173 Նույն անդում, 1899, էջ 14—15:
 174 Թորոս Մ. Մատաղեյան, Հուշամատյան Թոմար-յայի, Բեյրութի, 1959, էջ 86:
 175 Նույն տեղում, էջ 98:

176 Ալեկս Գրիգորյան, Սեդուկ Գարակյազյան, Հիշատակարան էվլեռեկ-Յենեսեի, Փարիզ, 1963, էջ 589—590:
 177 Տրդատ Լուս. Պալյան, Ձեռագիր Կեսարի փոստին... Ա. էվլեռեկի Ս. Թորոս եկեղեցին, «Երաս», 4, Պոլիս, 1905, էջ 286—288, 516—519:
 178 «Հանդէս ամսօրեայ», 1894, էջ 357:
 179 Նույն տեղում:

հայտնի է սլատական Մելիտինեն հայ գրչության հնագույն կենտրոններից էր. այդ տեղ է, որ դեռևս 1057 թվականին ընդօրինակվել է մի ավետարան, որն այժմ պահվում է Երևանի Մաշտոցի անվան մատենադարանում:

Սրվանձտյանցը իր ժամանակին շնայած որ միայն երկու ձեռագրեր է նկարագրել Մալաթիայից, սակայն ինչպես բազմաթիվ այլ վայրերի, այնպես էլ Մալաթիայի մասին նրա հաղորդումները շատ հեռու են ամբողջական լինելուց: Դժբախտաբար Մալաթիայի մեր ձեռագրերի մասին ոչ մի ձեռագրացուցակ մեղ չի հասել. ուստի բացի կցկտուր մի քանի տեղեկություններից շատ վայրերի նման այս քաղաքի մասին ևս մեզ շատ քիչ բան է հայտնի:

Մալաթիայի Ս. Փրկիչ վանքի մասին դարձյալ Տրդատ եպս. Պալյանը գրում է, որ անցյալում ունեցել է բազմաթիվ գրագրեր, սակայն նրա հնագույն մատյանները սրա ու նրա ձեռքը անցնելով 1906 թվականին այնտեղ մնացել էր միայն մի Ավետարան, Հայսմավուրք, Շարական և Ժամագիրք, այսինքն ընդամենը 4 կտոր գրչագիր¹⁸⁰, Պրոֆ. Մկրտիչ Որբերյանը 1900 թվականին գրում էր, որ «Եկեղեցական պահարանին մեջ կը գտնվեին բավական թիվով ձեռագիր եկեղեցական դիրքեր, որոնց մեջն էինը ԺԱ դար կերթար, ոմանց կողքերուն քով դրված թերթերը մագաղաթյա Ավետարանի թերթեր էին, կը հիշեմ նաև որոշ թերթ մը, որ կրկնագիր գրչություն մըն էր, հին դիրքերուն հետքերը զգալի էին»¹⁸¹:

Մալաթիայի Ս. Լուսավորիչ վանքում ևս ձեռագրեր են եղել, սակայն շատ բան թալանվել է՝ 1895 թվականին վանքի բոլոր գույքերի հետ: Գևորգ արքեպիսկոպոս Արսլանյանը գրում է, որ վանքի հնություններից ոչինչ չէր մնացել, բացի մի քանի ձեռագրերից, այդ թվում մագաղաթյա մի մեծարժեք Ավետարան, որին վիճակվել է ծանր մի ոգիսական: «Այս թանկարժեք մագաղաթյան 1895-ի օրերուն կապուտ կողոպուտ կըլլա ու այլ ազգերի ձեռքով Ադանա կտարվի վաճառվելու ժամանակ Առաջնորդարանեն կառնվի: Մենք Ադանայի Առաջնորդարանեն կվերադարձնենք և ահա 1915-ին կրկին կը դերիանա, հետո կառավարության միջոցով կվերադարձվի և կդրվի խարբերող Օսմանյան դրամատունը, ուրկեց այլ թանկարժեք մագաղաթներու և սուրբ սպասներու հետ

Պոլիս բերել կուտանք. ուր կհանձնվի ու կդրվի ապահովության մեջ»:

Մալաթիայում հայ անունը հիշեցնող վերջին բեկորների ոչնչացումը հատկապես մեծ թափ ստացավ դահճապետ Թալյաթ փաշայի սուլյն քաղաքում կատարած իր այցելության ընթացքում (3 նոյեմբերի 1916 թ.), ուր նա Մալաթիայում հյուր եղավ Հաշիմ բեյի տանը: Նա օգտվելով առիթից հրամայեց անխնա ոչնչացնել հայերեն բոլոր արձանագրությունները և կոտորածի բոլոր հետքերը: Սուլյն հրամանի համաձայն հայոց գերեզմանատան բոլոր քարերը գործածվեցին ղորանոցի շինության համար¹⁸²: Անշուշտ հայերին հիշեցնող այս վերջին հետքերի հետ պետք է որ իսպառ ոչնչացվեին նաև մեր մագաղաթյա բազմաթիվ գանձերը:

Մալաթիայում ձեռագրեր էին գտնվում ոչ միայն վանքերում, այլև անհատ մարդկանց մոտ: Վերջերս մահացած ազգագրագետ և գրող Գ. Հալաչյանը (Թափառական), որ 1925 թվականին երկու օրով կանգ էր առել խարբերողից Սեբաստիա գնալու ճանապարհին Մալաթիայի բանտում, միանգամայն խիստ ուշագրավ տեղեկություններ էր քաղել, որոնք արժեքավոր են ինչպես Մալաթիայի մեր ձեռագրական գանձերի վախճանի, այնպես էլ ընդհանրապես մեր ձեռագրերին վիճակված տխուր ճակատագիրը ճանաչելու առումով: Տեղացի Մըխիմ Սուլյանյան անունով թուրքացած մի հայի (Սարգիս Աբրահամյան) պատմածը, որը ցարդ անտիպ է մնացել, իր ջահեկանության համար մեջ ենք բերում ամբողջությամբ: «Հայրս Կարապետ Աբրահամյան Երուսաղեմ երթալու և հաճի դառնալու ցանկություն ունեւր. բայց այդ ցանկությունը ուղում էր իրականացնել տարբեր ձևով, այն է հավաքել և կորստից փրկել Իդոլիի շրջանի քրդերի մոտ պահված հայերեն ձեռագրերը:

Հայրս՝ դարբին էր, իսկ ընկերը՝ Կարո Օհանյան վարպետ հյուան, որպես անբաժան քնկերներ շրջում էին այդ շրջանի գյուղերը քրդերի հրավերով շենքեր կառուցելու և այդ առիթով կարողացել էին հայտնաբերել հայերեն մագաղաթներ, գրչագիր ավետարաններ, երկու Հայսմավուրք և զանազան ձեռագիրների հավաքածուներ, որոնք ձեռք բերել էին Դերսիմի ջրջանից Մալաթիայի լեռնային ջրջաններ փոխադրված Իզոլիի աջիրթի անդամներից, որոնց նախնիները հայեր են եղել: Այս ձեռագրերը ձեռք են բերված իրենց աշխատանքի դիմաց և տեղ-տեղ վճարումներով և սրբություն մի պահպանվում էին Կա-

¹⁸⁰ «Բիւզանդիոն», 4. Պոլիս, 1906, № 2975, հմմտ. Արշակ Ալպոյաճյան, Պատմություն Մալաթիո Հայոց... 1961, Բևրութ, էջ 594—595:

¹⁸¹ «Բիրազն», 1900, էջ 147:

¹⁸² «Բազմավէպ», 1938, էջ 109:

¹⁸³ Լ. Ալպոյաճյան, Նույն տեղում, էջ 956:

րո Սհանյանի քարաշեն տան ներքնահարկում մասնավոր շինված ապահով թարստոցի մեջ, որպեսզի մի օր Երկուսը միասին փոխադրեն Երուսաղեմ՝ հաճիության արժանանալու համար:

Ես ե Միքայելը (Կարոյի տղան) որպես երկու ընկերների անդրանիկ ղավակներ տեղյակ պահված էինք այդ բոլորի մասին, բայց ընդհանուր տեղահանությունը ե հայկական ջարդերը ի դերե հանեցին մեր ծնողների հույսերը: Հայրս ե Կարոն սպանվեցին Եփրատի վրա ձղված Իգուլիի կամուրջի առջև ե դիակները նետվեցին դետը իրրե աչքառու հայրենասերների: Ես ե Միքայելը թրքացանք փրկելու համար այն սրբաղան պահեստը, որ մեր ծնողները ավանդ էին թողել մեզ:

Անցան տարիները, մեղ մոտ հայտնվեցին Բուլղարիայից ե Հունաստանից եկած թուրք գաղթականներ, որոնք տեղավորվեցին հայերի լքած բնակարանների մեջ, ի միջի այլոց գրավեցին նաև ընկերոջս բնակարանը, փողոց նետելով թրքացած Օսմանի (Միքայել) կիներ ու երեխաները:

Պատուհասի մի նոր շրջան սկիզբ առավ թուրք գաղթականների դործած զուլումների իբր հետևանք. փայտի շղոյուղյան տասնհոտով քանդում էին բնակարանների դռները, պատուհանները, տախտակամածները ե կտրում էին այգիների պտղատու ծառերը:

Հնդհանուր ողբերգության այդ օրերին թուրք գաղթականները փայտ փնտրելու առիթով, հայտնաբերեցին մեր մագաղաթների թաքստոցը ե հայտնեցին ղինվորական իշխանություններին: Բայրամի առաջին օրն էր, երբ կալերի մեջ հավաքված թուրք ժողովուրդի ներկայությամբ հանդիսավոր խարույկի բոցերին հանձնեցին նաև մեր մագաղաթների հավաքածուն: Միքայելի տասներկու տարեկան տղան, որ այդ միջոցին ներկա էր խարույկի բոցավառության, փորձում էր կրակից աղատել այն գրչագիր ավետարանը, որի առջև գաղտնաբար իրենք ամեն երեկո ծնրադրում էին: Վայրենի ամբոխը բռնելով տղային ավետարանի հետ միասին հանձնում են կրակի բոցերին, աղաղակելով՝ «Ձեր

Աստվածը թող փրկի բեղ այս կրակից» ե այս տեղի ունեցավ 1923 թվականին¹⁸⁴:

Ահա ինչպիսի ողբերգական վախճան փլեակվեց Մալաթիայի մեր ողջակիզված վերջին մարդկային ու ձեռագրային բեկորներին, որոնք գեռ կարողացել էին իրենց գոյությունը պահպանել անգամ սաղայնական թալլադի այստեղ գալուց հետո իսկ...:

Հայերեն գրչագիրը փրկելու ճանապարհին խուժանի կողմից խարույկի բոցերին հանձնված հիշյալ անվեհեր պատանին, արժանի է, որ իր տեգն ունենա դեռևս չղրված մեր նոր վկաների պատմության հաջորդ հատրում...:

Մալաթիայից փրկված ձեռագրերի մասին մեզ ոչինչ հայտնի չէ բացի մեկից, որն այժմ պահվում է Երուսաղեմի Սրբոց Հակոբյանց մատենադարանի 3627 համարի տակ: Այս ձեռագիրը հայ գրչության ե մանրանկարչության գլուխ գործոցներից մեկն է ե ընդօրինակված ե նկարված է Կիլիկյան Հայաստանի հանճարեղ մունրանկարիչ Թարոս Ռոսլինի կողմից, Հռոմիկայում: Այս լստ Գարեգին կաթողիկոս Հովսեփյանցի Ռոսլինի յոթներորդ մեղ հայտնի գործն է ե Կոստանդին կաթողիկոսի ժամանակի տասներեքերորդ գրչագիրը, որը պատվիրել է նույն կաթողիկոսը Լևոն Գ.-ի ժառանգ պատանի Հեթում Բ-ին նվիրելու համար ե գրված է 1268 թվականին: Ունի արծաթապատ կաղմ¹⁸⁵: Ձեռագիրը Մալաթիայից Երուսաղեմե է բերվել 1929 թվականին:

Մնթ.— Հայտնի բանասեր Հ. Քյուրտյանը վերջերս դրում է, որ Կեսարիայի ղանաղան հաստատություններից ձեռագրեր բերված ե վաճառված են Կ. Պոլսում ե այդ միջոցով է, որ իմ հավաքածուից էլ մաս են կաղմած ինչինչ ձեռագրեր: Սակայն Կեսարիայի ձեռագրերի մեծ մասի ճակատագիրը անհայտ է¹⁸⁶:

¹⁸⁴ Հանգուցյալ ազգագրագետ Գ. Հալաչյանի մեր տրամադրության տակ դրած անտիպ նյութերից:

¹⁸⁵ Գարեգին արճևսյա. Հովսեփյան, Նյութեր ե ուսումնասիրություններ... պրակ Բ. Նյու-Յորք, 1913, էջ 40:

¹⁸⁶ «Բաղմավէպ», 1966, էջ 154:

(Շարունակելի)